

товариства. Довгий шлях заснування, реєстрації та складні механізми початку діяльності акціонерної компанії вносили свої корективи в розвиток підприємницької діяльності. Частина підприємців продовжувала реєструвати свої фірми у простішій формі торгових домів з метою прискорення установчих процесів. Під знаком торгових домів здійснювалися різні види підприємницької діяльності: торгівля, власне виробництво, відкриття нових промислових ліній, транспортне сполучення, фінансові операції, спільна діяльність підприємців різного рівня. До початку ХХ ст. торговий дім в Україні являв собою цілісний організм, що складався з налагодженого промислового виробництва, власних торгових точок, стійкого ринку збуту, а часто і власного транспорту. Власниками та співзасновниками торгових домів виступали представники практично всіх соціальних верств українського суспільства, іноземні громадяни і піддані.

Отже, реальне життя торгового дому як форми організації комерційної справи на теренах українських земель у ХІХ – на початку ХХ ст. далеко виходило за межі оголошеного назвою напрямку діяльності компанії. Перспективні напрями майбутніх розвідок зазначеної проблематики мають бути спрямовані на характеристику особливостей станового та національного складу учасників торгових домів щодо регіональних і загальнодержавних показників, показ різноманітних аспектів взаємодії торгово-промисловців з органами державної влади та місцевого самоврядування в Україні.

УДК 94(477):342.951:339.543

МИТНІ ТАРИФИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1860–1890-х рр.

О. В. Морозов

(Університет митної справи та фінансів, м. Дніпропетровськ)

Розглянуто політичні, економічні та соціальні аспекти запровадження і виконання митних тарифів Російської імперії другої половини ХІХ ст. Значне місце в статті належить соціальним наслідкам тарифної політики. Автор статті доводить, що російські митні тарифи другої половини ХІХ ст. були еволюційним продовженням тарифної політики, яка була закладена ще у ХVІІІ ст. і мала протекціоністський характер.

Ключові слова: митний тариф; зовнішня торгівля; фінанси; політика; народне господарство.

The political, economic and social aspects of the implementation and enforcement of the Russian empire customs tariffs in the second half of the ХІХth century were considered. The social consequences of the tariff policy occupy a special place in the article. The author argues that the Russian customs tariffs in the second half of the ХІХth century were an evolutionary extension of the tariff policy (which was founded back in the ХVІІІth century and was protectionist).

Key words: customs tariff; external trade; finance; politics; economy.

Постановка проблеми. Конкретним механізмом реалізації зовнішньоторговельної політики виступає тарифна справа, яка включає обґрунтування відповідних тарифних ставок, що відповідають комплексу соціально-економічних умов і виконують низку функцій.

© О. В. Морозов, 2015

Для другої половини XIX ст. найадекватнішими із цих умов і функцій можна назвати такі: митний тариф має враховувати в народному господарстві співвідношення різних галузей, у тому числі тих, що конкурують між собою, тобто позитивно впливати на структуру економіки. У рамках зовнішньоторговельної політики принциповим питанням стало відпрацювання тарифних механізмів, спрямованих на стимулювання досягнень технічного прогресу, на залучення до країни нових технологій. XIX ст. пройшло для українського суспільства під знаком політики російського протекціонізму. Історико-правове дослідження цього процесу дає змогу детальніше дослідити його основні прояви та зміст з урахуванням політичних, економічних, соціальних, міжнародних умов, які впливали на еволюцію українського суспільства у другій половині XIX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історіографії впродовж XX ст. сформувалося стійке переконання про постійну боротьбу в Російській імперії прихильників протекціонізму і фритредерства та про те, що ця боротьба думок прямо відображалась на митних тарифах. Слід визнати цей погляд помилковим. Починаючи з першого російського митного тарифу 1724 р., основними завданнями цих державних актів стала підтримка активного зовнішньоторговельного сальдо, розширення внутрішнього виробництва та споживання і на останньому місці виконання фіскальних планів. Серед значного історіографічного масиву, присвяченого історії російського митного тарифу XIX ст., слід відзначити авторів XIX – початку XX ст., які аналізували тарифну справу в контексті соціальної еволюції суспільства. Це насамперед П. Б. Струве¹, М. М. Соболев², Б. М. Міронов³, О. Б. Шляхов⁴.

Мета статті – довести, що митний тариф – це не лише фіскальний інструмент держави, але й дійовий механізм, який впливає на соціально-політичну еволюцію суспільства. Продемонструвати це плануємо на прикладі митних тарифів Російської імперії другої половини XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Першими тарифами індустріальної доби стали митні тарифи Франції й Англії другої половини XVII ст. Ці митні законодавчі акти закріплювали радикальні економічні зміни в Англії після революції 1640–1648 рр. і Франції у період фінансово-економічних реформ Ж. Кольбера, тобто перехід до протекціоністських заходів для стимулювання розвитку мануфактури та виробництва в цілому. Французький митний тариф 1664 р. складався з 1600 статей, англійський 1660 р. – із 490 основних статей і 1140 доповнень до них⁵.

¹ Струве П. Б. Торговая политика России. – Челябинск : Социум, 2007.

² Соболев М. Н. Таможенная политика России в XIX веке. – Томск : Сиб. товарищество печатного дела, 1911.

³ Миронов Б. М. Кто платил за индустриализацию: экономическая политика С. Ю. Витте и благосостояние населения в 1890–1905 гг. по антропометрическим данным. – М. : Наука, 2003; *его же*. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : в 2 т. – 3-е изд. – СПб. : Дм. Буланин. – Т. 1 ; *его же*. Системный кризис в России в царствование Николая II – факт или артефакт? // Император Николай II и его время : сборник материалов Всероссийской научно-просветительской конференции с международным участием / [В. В. Алексеев и др.]. – Екатеринбург : Институт истории и археологии УрО РАН, 2008. – С. 23–45.

⁴ Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.). – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010.

⁵ Кулишер И. М. Основные вопросы международной торговой политики. – М. : Социум, 2002. – С. 29–30.

Тарифи того часу містили велику кількість ставок залежно від походження товару, способу перевезення і т. д. Крім основної ставки, з цього ж товару стягувалось додаткове мито й перераховувалось у різні каси. Внаслідок цього англійський тариф 1660 р., що містив 37 різних категорій із купою винятків і доповнень, являв собою лабіринт, в якому легко заблукати. Для купців цей тариф був державною таємницею, що давало змогу митним службовцям підштовхувати купців на порушення митних правил і хабарі від них. Для виправлення ситуації у 1787 р. було проведено уніфікацію британського тарифного законодавства за дорученням парламенту.

У Пруссії ще на початку XIX ст. діяло 67 різних митних тарифів: шведських, саксонських, прирейнських, які лише 1818 р. замінено одним загальним. Російський митний тариф 1857 р. значно спростив класифікацію товарів зовнішньоторговельної номенклатури, і кількість статей скоротили із 700 до 500. Ще менше статей містилось у тарифі 1867 р. – 300. Німецький тариф 1879 р. взагалі склався із 43 статей. Але наприкінці XIX ст. знову зросла кількість ставок у митних тарифах. Причина полягала у формуванні нових галузей промисловості й виробництві нових видів товарів. Унаслідок цього зросла спеціалізація митного тарифу, його диференціація, встановлення окремих мит на той чи інший товар. Спеціалізація митного тарифу посилилася з розвитком митного протекціонізму. За низьких ставок об'єднання в одну групу товарів, різних за ціною і способом виробництва, не може викликати незручностей, тому що різниця в оподаткуванні в обох випадках незначна. Для запобігання несправедливому оподаткуванню протекційні мита потребують ретельнішого розподілу товарів за якістю та ціною.

У результаті з'явилися величезні, громіздкі митні тарифи. Так, наприклад, німецький тариф 1902 р. склався з 1464 ставок, а якщо додати 545 статей, обумовлених торговельними угодами, то – з 2000. Майже 2000 ставок містяться у шведському тарифі 1911 р. Та рекордсменом у цій справі стала Перу, де митний тариф 1902 р. мав 3300 статей.

З 1861 р. митно-тарифний механізм стає важливим інструментом реалізації технологічної модернізації промисловості та сільського господарства в Російській імперії. Серед таких заходів: дозвіл власникам машинобудівельних заводів безмитно купувати обладнання для виробництва; у південні порти дозволялось безмитне ввезення комплектуючих для сільгоспзнарядь; зниження мита на прості сільськогосподарські знаряддя. Ці заходи проводились упродовж 6 років. У 1863 р. пільговий режим був чинний для ввезення сільгоспобладнання через південно-західний кордон. У цьому ж році звільняється від мита імпортна бавовна, з 1864 р. суттєво знижується, а на деякі товари скасовується, експортне мито, в тому числі на ліс та лісові товари.

Тариф 1868 р. дає багато цікавого матеріалу для розкриття загальних мотивів і факторів митної політики. Тарифні зміни було здійснено в добу промислового підйому. Результатом цього стали не вигідні з грошово-політичного боку наслідки в торговельному балансі. Після тривалого часу, протягом якого торговельний баланс Російської імперії був активний, настала доба пасивного торговельного балансу. Статистичні дані за п'ятиріччя (1816–1865 рр.) свідчать про активність торговельного балансу. Починаючи з 1865 р., ситуація змінюється: баланс стає пасивним. З 1865 до 1870 рр. експорт у середньому був менше імпорту на 27 млн руб., з 1871 до 1875 рр. – на цілих 81 млн руб.⁶

Ці обставини мали важливе значення, вплинули на орієнтацію митної політики: стан торговельного балансу, відповідно, викликав побоювання. А з іншого боку, уряд

⁶ Струве П. Б. Торговая политика России. – С. 229.

зрозумів, що попередні митні тарифи 1850-х рр. не дали з фіскального погляду сприятливих, очікуваних результатів. Під впливом цих факторів і склався митний тариф 1868 р. Щоб його охарактеризувати, корисно навести деякі цифрові дані, які, попри всю умовність, мають демонстративне значення. Згідно з розрахунками М. Соболева, простежується така динаміка змін у тарифі 1868 р. порівняно з тарифом 1850 та 1857 рр. У попередніх тарифах відсоток знижених ставок становив у цілому 60 %, а в 1868 р. – лише 46 %. Якщо в 1857 р. підвищення торкнулись усього 2,4 %, то 1868 – 30,7 %, майже третини ставок. У 1857 р. більше 1/4 ставок (27,4 %) були знижені від 26 до 50 %, а 1868 р. таке зниження торкнулось лише 1/6 ставок (16,4 %) ⁷.

Для розвитку промисловості та успішного функціонування митного захисту має значення не лише наявність відповідного мита, але й загальна економічна ситуація, в якій розвивається промисловість. У другій половині XIX ст. стан торговельного балансу був тісно пов'язаний з економічною кон'юнктурою.

Пасивний стан торговельного балансу для Російської імперії у 1860-х рр. обумовлювався економічним розвитком, що в періоди збільшення ввезення іноземних товарів, за загальним правилом, мав тенденцію до зростання. Ця тенденція стає тим помітнішою, чим слабший індустріальний розвиток, тому що зростає попит самого виробництва на сировину, паливо, обладнання. Коли розвивається промисловість і зростає ввезення, фіскальний мотив отримує широке поле застосування. Захист відступає на другий план, вітчизняне виробництво не задовольняє попит. Увезення не конкурує з вітчизняним виробництвом, а доповнює його. Ця тенденція була характерна і для 1890-х рр. з більш розвинутою промисловістю. Промисловий підйом кінця XIX ст. періодично призводив до чавунного, цементного та іншого “голодування”. Промисловість потребує посиленого забезпечення необхідними матеріалами, ввезення яких зовсім не заважає інтересам внутрішнього виробництва. Траплялись випадки, коли російські виробники були змушені організувати цей імпорт. Так, 1897 р. багато цементних заводів імпортували цемент для своїх споживачів. Те саме здійснював рейнсько-вестфальський вугільний синдикат, імпортуючи для своїх споживачів англійське вугілля.

За таких умов фіскальне завдання митного оподаткування не вступає у конфлікт із протекціонізмом. Якщо підприємство саме купує імпортовані матеріали, то, очевидно, воно не потребує захисту від іноземної конкуренції. Звідси важливий висновок: митний захист взагалі має різне значення для підвищення кон'юнктури та депресії. За загального підйому фіскальне завдання здійснюється завдяки оподаткуванню зростаючого ввезення, і це зовсім не загрожує інтересам промисловості. Зі зниженням кон'юнктури фіскальна функція митного захисту стає неможливою, внутрішньо суперечливою. Тому значення фіскального і протекційного мотивів має оцінюватися відповідно до кон'юнктури. Аналіз економічної кон'юнктури обов'язковий в оцінюванні впливу митного тарифу на промисловий розвиток країни. Митний захист – лише один із багатьох факторів, що визначає розвиток промисловості, економічна кон'юнктура серед цих факторів лідирує.

У 1870-х рр. у російській митній політиці знову яскраво розкривається взаємодія фіскального і протекціоністського моментів. Першим рішучим проявом фіскальності стало встановлення так званих “золотих мит” у 1876 р., тобто стягнення митних зборів золотом. Цей захід був викликаний підготовкою війни з Османською імперією. Завдяки

⁷ Соболев М. Н. Таможенная политика России в XIX веке. – Томск : Сиб. товарищество печатного дела, 1911. – С. 301.

урядовим діям напередодні війни 1877–1878 рр. вдалося збільшити золотий фонд із 65 до 310 млн руб. Курс кредитного рубля зріс із 76 до 85 коп. Чергова війна з Туреччиною стала важким випробуванням для російських фінансів. Загальні витрати перевищили 1 млрд руб., що змусило уряд застосувати грошову емісію в 400 млн руб.⁸ Фактичне збільшення мита відносно валютного курсу становило 50 %. Таке різке зростання мит стало радикальним кроком на шляху до зміцнення протекціонізму. Пропонуючи встановити стягнення митних зборів у золотій монеті, міністр фінансів М. Х. Рейтерн вважав, що цей захід дав би уряду значні кошти для закордонних виплат, зменшив би імпорт іноземних товарів, а отже, вимивання грошей за кордон. Упровадження “золотих мит” у 1876–1878 рр. стало відправною точкою для фіскального зростання ставок тарифу всього наступного періоду. Ця взаємодія привела до створення митно-тарифної системи, верхньою ланкою еволюції якої став тариф 1891 р., а тариф 1903 р. був лише модифікацією тарифу 1891 р.

Важливу участь у створенні митно-тарифної системи Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. брав міністр фінансів М. Х. Бунге. Талановитий економіст, вихovanець ліберальної економічної школи, за спогадами його сучасників, у душі переконаний фритредер. Утім, його митна політика визначалась залізною державною необхідністю, що змушувала відшукувати способи збільшення державних прибутків, змінювати торговельний баланс в активний бік. В історіографії постать цього адміністратора отримала неоднозначну характеристику. На думку П. Б. Струве, як економіст М. Бунге не був оригінальним. М. І. Туган-Барановський назвав його “неярким человеком и мыслителем”, “человеком “серой теории”, но теории тусклой и чужой, лишенной какой бы то ни было оригинальности”. Але водночас, продовжував М. І. Туган-Барановський, М. Бунге став “истинным реформатором нашей финансово-экономической политики именно потому, что он был теоретиком и пришел на пост министра финансов как добросовестный ученый, который был хорошо знаком с экономической и финансовой политикой Запада”⁹.

Міністр фінансів змушений працювати і знаходити відповіді не на теоретичні питання, абстрактні для більшості членів суспільства, а на складні реальні щоденні проблемні питання, від успішності вирішення яких залежала безпека суспільства й держави. Тому М. Бунге діяв під впливом обох мотивів: грошово-політичний мотив змушує обмежувати імпорт, що йде всупереч вимогам фіскального мотиву. Але стан державних прибутків не дозволяв теоретизувати про послідовність запровадження одного з принципів. Бюджет потребував надходжень щодня, тому доводилося знаходити все нові й нові джерела прибутків.

За такого стану державного господарства М. Х. Бунге вдалося провести ґрунтовні фінансові реформи, оздоровити податкову систему й підготувати валютну реформу С. Ю. Вітте. Міцне підґрунтя для цієї реформи було закладено завдяки систематичним заходам митної та торговельної політики, реалізованим М. Бунге. З 1880 р. починається процес 10-відсоткового підвищення ставок на всі товарні групи, у тому числі на імпортовану сировину. Громадянська мужність його полягала в тому, що він відмовився прикривати реальну мету тарифної реформи ліберальними аргументами й відверто вказував на сувору необхідність підвищення державних прибутків. До цієї мети, на думку міністра

⁸ *Власенко В. Е.* Денежная реформа в России 1895–1898 гг. – К. : Вища школа, 1949. – С. 75.

⁹ *Туган-Барановский М. И.* Витте и Бунге как министры финансов // Северные записки. – 1915. – № 3. – С. 146–147.

фінансів, ведуть два шляхи: “Збільшення державних прибутків може бути досягнуто зниженням митних ставок, якщо можна розраховувати на збільшення споживання, іноді поміркованим збільшенням, якщо можна сподіватися, що споживачі сплатять вищий податок”. Із цих двох систем міністр ратує за другу. Справа в тому, що “зниження мит обіцяє зростання митного прибутку лише у віддаленому майбутньому і за досить високого рівня народного добробуту; однак потреби державного казначейства не дозволяють розраховувати на перспективне зростання прибутків через декілька років”.

Далі М. Бунге, знову ж з державно-господарського погляду, правильно називає грошово-політичні причини на користь тарифної реформи. Це проблема платіжного балансу, загроза вимивання грошей за кордон і погіршення вексельного курсу внаслідок цього. Тому міністр фінансів наголошує на потребі встановлення вигіднішого для Росії співвідношення між імпортом і експортом. Підвищення митних ставок дало б можливість зробити торговельний баланс вигіднішим; нові мита “вплинуть на заміну закордонних товарів туземними і тим самим здійснять суттєву підтримку нашій грошовій системі”. Ще один аргумент міністра щодо підвищення тарифних ставок пов’язаний із завданням захисту новостворених галузей промисловості. Еволюційним кроком митної стратегії М. Бунге став митний тариф 1891 р. У радянській історіографії 1970-х рр. сформувався думка, що тариф 1891 р. був відповіддю на посилення протекційних заходів Німеччини, спрямованих проти російського аграрного експорту, для захисту німецького зернового ринку. Однак після ґрунтовного аналізу урядових документів, джерел, міжнародних митних угод можна стверджувати, що тариф 1891 р. став результатом тривалої еволюції російського протекціонізму, а не хаотичною відповіддю на чергову торговельну кризу.

Починаючи з 1880 р., відбувається тотальне підвищення митних ставок спочатку на 10 %, у 1882 р. – ще на 10, у 1885 р. – уже на 20 %¹⁰. Уряд чудово розумів “важкість” таких тарифних змін і погоджувався з необхідністю перегляду митного тарифу в цілому. Тим більше, що підвищення мит 1880 та 1882 рр. дало 85 млн замість запланованих 105 млн руб.¹¹ Підвищуючи мита, російський уряд виходив із того, що уряди Німеччини і Франції, підтримуючи свою аграрну галузь, у перспективі ускладнять зерновий експорт із Росії. Також з’явилися нові зернові конкуренти на світовому ринку: це Північно-Американські Сполучені Штати й Австралія. Навпаки, в Державній раді вважали побоювання Міністерства фінансів необґрунтованими, Німеччина та Франція споживатимуть імпортне зерно у великих обсягах, а радикальні протекційні мита лише обмежать російський аграрний експорт. Побоювання дійсно не справдилися, експорт зерна не скоротився, водночас підвищення мита привело до скорочення імпорту й збільшення різниці у торговельному балансі на користь російського бюджету.

Сам процес підвищення мита тривав лавиноподібно. У 1878 р. встановлюються мита на імпорту бавовну, а потім і на імпортні бавовняні вироби. 1884 р. на вимогу гірничих промисловців запроваджується мито на імпортне вугілля (цей тимчасовий захід протримався 30 років). У 1880 р. скасовується пільгове ввезення чавуну і встановлюється мито в розмірі 5 коп. з пуду, а вже 1886 р. мито зростає до 15 коп. із пуду, 1887 р. – до 30 коп. У 1885 р. спеціальним законом устанавлюється мито на імпортне обладнання для заводів і сільськогосподарських машини – 50 коп. за пуд ваги одиниці

¹⁰ Кулишер И. М. Основные вопросы международной торговой политики. – С. 52.

¹¹ Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). – Ф. 21. – Оп. 2. – Д. 123. – Л. 45.

обладнання. У підвищенні мита на метал чавун Німеччина побачила удар, спрямований проти неї, і 1887 р. значно підвищила мито на російське зерно, як з'ясувалось потім, не стільки в інтересах німецького сільського господарства, скільки як “покарання” Росії¹².

Зростання мит призводило до зіткнення інтересів різних груп промисловців і комерсантів. Торговці вугіллям протестували проти мит на цей товар, власники машинобудівельних підприємств – проти мит на чавун, текстильні фабриканти вважали мито на бавовну занадто великими, але більша частина суперечностей інтересів закінчувалася тим, що одночасно з обкладенням сировини збільшувалася ставка на напівфабрикат, а за цим послідовно збільшувалися ставки на фабричні вироби – на практиці ланцюг взаємних мит, що постійно зростають. Такі дії призводили до скорочення імпорту, збільшували перевищення експорту над імпортом. Але скорочення імпорту могло суперечити урядовій меті – збільшенню митних надходжень. Однак побоюватися високих ставок не доводилось; скорочуючи імпорт, вони все ж давали великі надходження до бюджету. Завдяки такій політиці доба радикального протекціонізму 1876–1891 рр. характеризується збільшенням митних надходжень із 72 млн руб. у 1870–1876 рр. до 84,3 млн руб. у 1877–1881 рр. зі 101,5 млн руб. у 1882–1886 рр. до 115 млн руб. у 1887–1891 рр.¹³

Багаторазові підвищення ставок митного тарифу, який не переглядався з 1868 р., і численні зміни окремих його частин створили громіздку систему, що й стало причиною чергової тарифної реформи. Отже, митний тариф 1891 р. – це не відповідь на німецький утиск російських експортерів, а передбачуваний крок тарифної еволюції, яку наполегливо впроваджував російський уряд. Навпаки, російський приклад викликав чергову хвилю протекціонізму в країнах Західної Європи. Це німецький тариф 1879 р., французький тариф 1885 та 1892 рр., італійський 1878 р., австрійський 1882 р.¹⁴

Для запобігання неконтрольованим обсягам імпорту напередодні вступу в дію тарифу 1891 р. російський уряд здійснив загальне підвищення митних ставок у 1890 р. Новий тариф не лише зводив у єдину систему зміни митних ставок, починаючи з 1877 р., але й підвищував їх, особливо на сировину та напівфабрикати. Для 63 % усього імпорту обкладення зростало; з 530 пунктів тарифу за 270 пунктами було зроблено підвищення; причиною стала необхідність рівномірного захисту всіх галузей промисловості. Правда, один із найвпливовіших протекціоністів Д. І. Менделєєв усе ж вважав, що внаслідок обмеженості в Росії вільних капіталів та інтелектуальних сил слід задовольнятися охороною лише найважливіших і здатних до розвитку галузей промисловості¹⁵. Таким чином, тариф 1891 р. закріпив результати тривалої протекціоністської політики, зробив повне коло від поміркованої митної охорони до заборонної системи оподаткування. Порівняно з тарифом 1868 р. здійснено суцільне збільшення митних ставок – із 620 тільки 34 залишилися без змін, тобто 6 %; 432 статті, або 70 %, зросли, а п'ята частина (114) безмитних ставок знову підлягала оподаткуванню. При цьому майже 25 % усіх статей збільшено на 100 %, а також траплялись підвищення в розмірі 500 і навіть 1000 %.

В історіографії цей процес також отримав неоднозначну оцінку. С. Ю. Вітте, який розробляв програму протекційних заходів і втілював їх у життя, так оцінював результати цієї політики: “Ось підсумки 20-річного (1877–1897) промислового розвитку країни: виробництво вугілля зросло зі 110 до 684 млн пудів, чавуну – з 23 до 134, заліза – із

¹² *Соболев М. Н.* История русско-германского торгового договора. – Пг. : Изд. Вульф, 1915. – С. 105.

¹³ РГИА. – Ф. 21. – Оп. 2. – Д. 342. – Л. 15.

¹⁴ *Кулишер И. М.* Основные вопросы международной торговой политики. – С. 50–56.

¹⁵ *Витте С. Ю.* Конспект лекций о государственном и народном хозяйстве. – СПб. : Изд-во Министерства финансов, 1912.

16 до 30, сталі – з 3 до 74 млн пудів, нафти – з 13 до 507 тис. т. Загальна вартість вироблених машин і обладнання збільшилася з 52 до 142 млн крб. У 6 разів зросла загальна вартість продукції хімічної промисловості, в 3,5 раза – бавовняної. Зовнішньоторговельний баланс з 1877 р. став активним із перевищенням вартості експорту над вартістю імпорту в 1895–1897 рр. у середньому майже на 140 млн руб.”¹⁶ Та існував і зворотний бік цього успіху. Навіть занижені офіційні дані свідчать, що за час управління С. Ю. Вітте Міністерством фінансів і його відповідальності за впровадження політики протекціонізму державний борг Російської імперії збільшився з 4,9 до 6,7 млрд руб. Фактичне зростання було ще значнішим. За оцінкою дослідника народногосподарського комплексу П. Ляшенка, протягом 1890-х рр. “розміри державного боргу для фінансування будівництва залізниць, заохочення промисловості, накопичення золотого фонду й інших фінансових операцій зросли більш ніж на 3,5 млрд руб., з яких 2,5 млрд руб. – за рахунок внутрішнього грошового ринку, а 1 млрд руб. – шляхом закордонних державних позик”¹⁷. Якщо врахувати, що, за даними перепису 1897 р., 77 % населення Російської імперії становило селянство, то стає зрозумілим: саме ця верства населення несла на собі головний тягар фінансової політики держави. Цей недолік в економічній системі С. Вітте був досить очевидним також для його сучасників. П. М. Мілюков писав у біографічній статті про міністра фінансів, що його політика дала “поштовх прискореному розвитку промисловості за рахунок добробуту села”. Б. Глинський у “Русских ведомостях” наводить таку ретроспективну оцінку: “Але молодий промисловий капіталізм можна було створити лише за рахунок когось: цей рахунок сплачувало селянство. За час своєї енергійної діяльності С. Ю. Вітте знайшов дуже мало часу для турбот про селянина”¹⁸.

У дореволюційній та радянській історіографії з часу видання книги Ю. Е. Янсона “Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах” (1877 р.) дотримуються концепції, згідно з якою індустріалізація в Російській імперії відбувалася за рахунок добробуту народних верств. У західній історіографії з кінця 1970-х рр. помітна ревізія цього погляду. Німецькі історики С. Плаггенборг і С. Мерль вважали цю концепцію помилковою¹⁹. Сучасний російський історик Б. М. Миронов запропонував застосувати методи антропологічної історії для вирішення питання: хто сплачував за індустріалізацію в Російській імперії у 1890–1905 рр. під час дії радикального протекціоністського митного тарифу 1891 р. Використавши антропологічні дані чоловіків європейських губерній Російської імперії 1881–1915 рр. народження, а також відповідну методику, Б. Миронов дійшов висновку, що індустріалізація 1890–1905 рр. і митний тариф 1891 р. як механізм цієї індустріалізації супроводжувались підвищенням добробуту населення й, відповідно, здійснювались не за рахунок життєвого рівня селян і робітників²⁰. Але

¹⁶ Там же. – С. 209.

¹⁷ Ляшенко П. И. История народного хозяйства РСФСР : в 3 т. – М. : Госполитиздат, 1952. – Т. 2. – С. 390.

¹⁸ Глинский Б. Граф Сергей Юлиевич Витте // Исторический вестник. – 1915. – Т. CXL. – С. 237.

¹⁹ Анфимов А. М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России: 1881–1904 гг. – М. : Наука, 1984. – С. 223–227; Мерль С. Экономическая система и уровень жизни в дореволюционной России и Советском Союзе: Ожидания и реальность // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 97–117; Хок С. Л. Мальтус: рост населения и уровень жизни в России, 1861–1914 годы // Отечественная история. – 1996. – № 2. – С. 28–54.

²⁰ Миронов Б. М. Кто платил за индустриализацию: экономическая политика С. Ю. Витте и благосостояние населения в 1890–1905 гг. по антропометрическим данным. – М. : Наука, 2003.

слід зазначити, що до антропологічної концепції Б. Миронова є багато запитань і критичних зауважень від науковців, вона не завжди може дати пояснення складним процесам соціальної історії Російської імперії останньої чверті XIX ст.

Ураховуючи критичні аспекти, притаманні політиці протекціонізму в цілому, ми не можемо не відзначити довгострокові позитивні тенденції, які впливали на соціальні процеси. Тарифна політика, котра включала інтенсивну розбудову залізничної мережі, тарифне заохочення експорту, державне регулювання хлібних цін, розвиток переробної промисловості в сільській місцевості, спричинила скорочення витрат на транспортування аграрних продуктів від місць виробництва до місць споживання, а потім і зрівняння цін у портах та на внутрішньому ринкові за рахунок підвищення місцевих цін на землеробські вироби. Сприятливу тенденцію до підвищення місцевих цін посилювала нова залізнична тарифна політика, починаючи з 1889 р., що базувалась на диференціації ставок залежно від відстані перевезення (зі збільшенням відстані тариф зменшувався), від призначення зерна для внутрішнього чи експортного збуту (поставки на експорт та у великі промислові центри отримували тарифні переваги) та від напрямку руху (одні напрямки заохочувались, інші – блокувались). Надаючи привілеї периферійним віддаленим районам із низькими хлібними цінами, нові тарифи сприяли втягуюванню максимальної кількості губерній у внутрішній і світовий ринок. Спеціально складені експортні тарифи заохочували розвиток підприємств для переробки зерна на борошно та комбікорм, які мали великий попит на закордонних ринках.

Будівництво залізниць, тарифна політика, заохочення експорту, державне регулювання цін суттєво збільшували прибутки землеробів. Це можна побачити з таких розрахунків. З 1890 до 1899 рр. середні місцеві ціни в 50 європейських губерніях імперії в золотій валюті (1 руб. = 1/15 золотого імперіала) за жито зросли зі 61 до 68 коп. за пуд – на 7 коп., або на 11,5 %, водночас ціни в основних портах, через які вивозився хліб, зросли із 74,6 до 76,2 коп. – на 1,6 коп., або на 2,1 %, а ціни на світовому ринкові знизилися з 1 руб. до 93 коп. – на 7 %. Аналогічно на овес: місцеві ціни зросли з 56 до 60 коп. за пуд – на 7,9 %, водночас як ціни в російських портах знизилися із 73,9 до 71 коп. – на 3,8 %, на світовому ринку – з 1 руб. до 86 коп., тобто на 14,7 %. З кожного пуду проданого жита землероб вигравав 7 коп., з пуду вівса – 4,4 коп.²¹

Розвиток промисловості й залізничне будівництво створили тисячі робочих місць для селян, що потерпали від аграрного перенаселення: на 1900 р. надлишок робочої сили в селі за різними оцінками становив 22–52 % загальної кількості робітників²². За словами С. Вітте: “Если вследствие развития при моем управлении сети железных дорог я отвлек от земли 4–5 млн людей, а значит с семьями миллионов 20–25, то этим самым я как бы увеличил земельный фонд на 25 млн десятин”²³. Слід зазначити, що всі наведені урядові заходи не стали випадковими епізодами, а були результатом реалізації економічної програми. Визнаємо, що економічна політика С. Ю. Вітте була також еволюційним продов-

²¹ Свод товарных цен на главных русских и иностранных рынках за 1890–1899 годы. – СПб. : Типография Министерства земледелия и государственных имуществ, 1900. – С. 4.

²² *Лубны-Герчук Л. И.* Материалы к вопросу об избыточном труде в сельском хозяйстве СССР. – М., 1926. – С. 159; *Островский А. В.* О региональных особенностях аграрного перенаселения капиталистической России: (1862–1914) // Проблемы исторической географии России. – М. : Наука, 1982. – Вып. 2. – С. 175–181; *Рындзюнский П. Г.* К определению размеров аграрного перенаселения в России на рубеже XIX–XX вв. / Социально-экономическое развитие России. – М. : Наука, 1986. – С. 155–171.

²³ *Витте С. Ю.* Воспоминания: – М. : Изд-во соц.-экон. лит.-ры, 1960. – Т. 2. (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая II. – С. 483.

женням політики М. Х. Бунге, яка ґрунтувалася на теорію представників німецької “молодої історичної школи” А. Вагнера, Г. Шенберга, А. Шеффле, Г. Шмоллера. Ідеї німецьких економістів із зацікавленістю сприймалися у Російській імперії, де прихильники реформ пов’язували свої сподівання з “верховною владою”. “Очевидно, – писав М. Бунге, – что между настоящим социализмом и социализмом государственным различие огромное: первый имеет в виду подорвать существование государства; второй хочет усилить хозяйственную деятельность государства настолько, насколько это необходимо для устранения гибельных последствий неограниченной свободы интересов”²⁴.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Митний тариф стає важливим інструментом у комплексній політиці індустріалізації в Російській імперії, пік якої припадає на 1890-ті рр. Завдяки тотальному підвищенню мит як на імпорту, так і на експорт вдалося отримувати й рекордні фіскальні надходження до бюджету. Тому митний тариф перетворюється на надійний інструмент підтримки активного торговельного балансу держави. З другої половини XIX ст. сформувалася соціальна функція митно-тарифного регулювання, яка полягала в стимулюванні та підтримці підприємців з метою розширення зайнятості населення. Також митний тариф мав сприяти реалізації основного завдання протекціоністської політики індустріальної доби – це перетворення імпорту товарів на імпорту капіталів.

Оцінюючи історичні етапи митно-тарифної політики Російської імперії, особливо останньої чверті XIX ст., бачимо, що методологічним принципам німецької історичної школи в оцінюванні ролі держави щодо проведення економічної модернізації відводилось провідне місце в урядових програмах міністрів фінансів М. Х. Бунге та С. Ю. Вітте. Водночас дослідження історії зовнішньоторговельної політики та її складового елемента – митного тарифу – відкривають такі перспективні напрями для досліджень, як вплив митних тарифів на регіональному (губернському рівні) на еволюцію підприємництва та розвиток соціальних інститутів.

²⁴ Туган-Барановский М. И. Витте и Бунге как министры финансов. – С. 134–154.